

А. М. Олійник, Н. Д. Краснянська

**УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ У КОНТЕКСТІ
СВІТОВИХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 50-х — ПОЧАТОК 80-х РОКІВ
XX СТОЛІТТЯ)**

Проблеми національного характеру рано чи пізно постають в тій чи іншій державі — і від того, як вони вирішуються на державному рівні, залежить не лише добробут населення, й соціально-політична рівновага країни. Тому етнічний фактор залишається одним з найважливіших у політичному житті суспільства.

Друга половина 50-х початок 80-х років XX ст. — один з важливих, непростих періодів нашої історії. Важливих тому, що в ці роки була зроблена спроба реформувати наше суспільство, звільнити його від “сталінізму”, відродити національну культуру, українську державність.

Сьогодні цікавість до подій цього періоду зростає тому, що доводиться повертатися до більшості тих проблем, які були поставлені ще в 50-х — 80-х роках і залишаються нерозв’язаними до цих пір, або вирішеними непослідовно, половинчато, некомпетентно.

В Україні з’явилося чимало публікацій вітчизняних дослідників, присвячених проблемам українського дисидентського руху, його боротьбі за національне відродження, демократію, державність.

Це серйозні дослідження Г. В. Касьянова, Ю. О. Курносова, А. М. Русначенко, А. О. Білоуса, О. В. Гараня, Г. Куценко, Ю. А. Шаповала [1]. В монографії Г. В. Касьянова “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр.” були вперше залучені до розгляду недоступні раніше архівні матеріали. Автор докладно аналізує розвиток руху опору інтелігенції від культурно-національного відродження в 60-х роках до звільнення з таборів останніх політв’язнів-дисидентів. Прослідковано і ставлення влади до інакомислення та його носіїв. На жаль, в монографії майже відсутні згадки про інші, крім інтелігенції, соціальні верстви і групи, які брали участь у русі опору, що було зумовлено загальним задумом автора. Ю. О. Курносов в праці “Інакомислення в Україні: 60-і — перша половина

80-х рр. XX ст.” на основі сучасних підходів до історії України та використання документів аналізує причини і передумови виникнення інакомислення, здійснює історичний екскурс до витоків більшовицької теорії і практики насилля, як і всезаборонства у повсякденному житті. На сторінках монографії наводяться короткі фрагменти з листів, заяв, звернень та інших документів учасників боротьби, що дає можливість повніше і точніше передати їх громадянську позицію, думки та душевний настрій. Чільне місце посідає аналіз протестної діяльності інакомислення, йдеться про наростання проти учасників руху опору жорстоких каральних заходів з боку владних структур. В праці А. М. Русначенко “Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х початок 1990-х років” досліджується розвиток українського визвольного руху в період, що передував незалежності України в контексті антиолітарних рухів у Центральній і Східній Європі. Використовуючи малодоступні і невідомі документи, автор показав масштаби, рівень, проблеми цього руху. В роботі висвітлена діяльність як підпільної течії руху у вигляді груп, гуртків, так і відкриті форми боротьби за незалежність, демократію проти тоталітаризму. Вперше були опубліковані нові документи і матеріали з цих питань. Антиолітарний, дисидентський рух і правозахисний рухи в Україні А. М. Русначенко розглядає як прояв українського національно-визвольного руху. Автор зосереджує на таких аспектах увагу, тому що ці питання ще майже не були предметом наукового дослідження. Праці А. О. Білоуса і О. В. Гараня розкривають події, що стосуються останнього етапу дисидентського руху з кінця 1980-х років. Серед інших праць вони відрізняються чіткою постановою проблеми, ґрунтовними джерелами.

Однак це питання потребує ще більш глибокого і всебічного аналізу.

Досліджуючи тему, автори намагалися проаналізувати причини появи, розвиток українського дисидентського руху в контексті світових національно-визвольних процесів, його внесок у досягненні незалежності України.

З середини 50-х років XX ст. національно-визвольні рухи хвилею прокотилися по всьому світові. У кожній країні вони мали свої особливості.

Після Другої світової війни проходив процес деколоніза-

ції, демократизації країн. Багато країн Азії, Африки вперше одержували свою державність, становилися господарями своєї долі, вступали в безпосередні політичні, економічні і культурні зв'язки з народами інших країн світу. Вже в середині 60-х років на політичній карті світу з'явилися більше п'ятдесяти нових країн — членів світового товариства.

У 60-ті роки спостерігалось посилення національних і расово-етнічних конфліктів у США, Великобританії, Канаді, Бельгії, Іспанії.

Однією з найболючіших проблем Америки було становище чорношкірого населення. Масовий рух за громадянські права негрів поширився на всю країну. Його визнаним лідером став негритянський священник Мартін Лютер Кінг.

В Канаді та Бельгії йшла боротьба за автономію і рівноправ'я двох основних національних груп. Зокрема, у Бельгії існували протиріччя між фламандською та валлонською громадами. Національне питання тут тісно пов'язувалося з проблемами регіонального соціально-економічного розвитку. У фламандській громаді на першому плані стояли вимоги культурно-етнічного характеру. Загострення міжетнічних відносин призвело до поглиблення протиріч у партіях та активізації партій націоналістичних.

Смерть Сталіна у 1953 р., XX з'їзд КПРС (1956 р.), критика “культу особи”, початок політичної відлиги в СРСР позитивно вплинули на розвиток подій у державах Східної Європи. Розгортається широкий демократичний рух, учасники якого вимагали встановлення громадянських і політичних прав та свобод, припинення рабського копіювання радянського досвіду.

Так наприклад, в Угорщині 23 жовтня 1956 р. розгорнулися події, які відразу ж охопили всю країну і протягом кількох днів зламали весь сталінський режим. Угорщина була готова вийти з комуністичного блоку й приєднатися до європейських демократичних держав, однак радянське керівництво не могло цього допустити і, зважилося на збройну інтервенцію. Революцію було жорстоко придушено. В 1968 р. у Чехословаччині розгорнувся суспільно-політичний рух за зміну соціального ладу, демократизацію політичного життя, ліквідацію монопольного становища комуністичної партії в управлінні країною, припи-

нення фактичної залежності від СРСР. В відповідь на це у серпні 1968 р. розпочалась інтервенція в країну військ Радянського Союзу з участю країн-сателітів (виняток становила Румунія). Інтервенція СРСР і його союзників у Чехословаччину ускладнила міжнародну ситуацію в Європі і водночас показали всьому світові кризу комуністичної системи.

Отже, у всьому світі впродовж 50-70-х років відбувалося піднесення національних рухів, загострення національних проблем, боротьба за демократичні права. У деяких регіонах вони вирішувалися досить позитивно, а в деяких напруга знімалася тільки частково.

На жаль, в Україні не спостерігалось широкомасштабного руху за самостійність. Свідомість українців не піднялась тоді до рівня тих одинаків, хто помічав або безпосередньо відчував на собі хиби в національній політиці, хто намагався протестувати, не боячись покарань. І. Дзюба в праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” із сумом стверджував: “І тим прикрише українцеві; (якщо він хоч трохи почуває себе українцем) бачити сьогодні, що з його нацією діється щось незрозуміле і не виправдане недобре. Не всі українці однаково помічають і усвідомлюють те, що відбувається (бо і самі ці процеси такі, що не лежать на поверхні і не виступають у власній одежі), але майже всі відчувають, що діється щось “недобре”. Тому він закликав усіх українців задуматися, бо мова іде про майбутнє нації, про майбутнє їх дітей. “Національна справа — це справа і корінний інтерес всього народу, справа і совість кожного громадянина: вона не відчуває всіх інших справ, інтересів та ідеалів, але нерозривно з ними пов’язана, і ніхто не має права мовчати”[2].

Після смерті Й. Сталіна почався процес трансформації соціалізму в СРСР в цілому та в Україні, — процес, який характеризувався, зокрема, десталінізацією радянського суспільства. Період в історії СРСР від 1956 р. до 1965 р. прийнято називати “хрущовською відлигою” тому, що було досягнуто певних успіхів у лібералізації та демократизації радянського суспільства. На жаль, усі ці починання були недосконалими і залишились незавершеними.

Найсвідоміша національна інтелігенція (незалежно від сфери діяльності в царині суспільної, правової думки, в літературі та мистецтві) зробила найбільший внесок у розвиток і віднов-

лення національної ідеї. Саме вона покликала до життя явище “шістдесятництва” [3]. З плином часу цей культурницький рух трансформувався у суспільно-політичний, започаткувавши явище дисидентства, інакодумства, послідовної, чітко сформованої, а часто й стихійної світоглядності людей, несумісної (повністю чи частково) з офіційно проголошеною комуністичною ідеологією, а також розбудованою на основі цієї ідеології політичною системою однопартійної тоталітарної диктатури панівної імперської нації і веденою нею політикою — зовнішньою, внутрішньою, національною, соціальною, економічною, в сфері релігії, культури тощо [4].

Український дисидентський рух мав три основні течії. Національно-визвольна, яка рішуче засуджувала шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступала на захист прав і свобод усіх народів та їхню співпрацю в боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу, створення суверенної української держави. До цього напрямку належать Л. Лук’яненко, В. Чорновіл, І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз та інші. Релігійне дисидентство, що мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. Найяскравішими представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля.

Правозахисне дисидентство репрезентоване Українською Гельсінською групою (УГГ). Представниками його були М. Руденко, О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, М. Маринович та інші.

Характерною рисою трьох напрямів дисидентства була боротьба за національні інтереси українського народу, тобто органічне залучення для сфери своєї діяльності національного чинника. Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні був надзвичайно широким: від марксистської платформи до націонал-комуністичної (І. Дзюба), а від неї — аж до платформи близької інтегральному націоналізму Д. Донцова та ідеології ОУН (В. Мороз). У числі дисидентів виявилось чимало “шістдесятників”.

Одну з перших спроб переходу до організованих мирних форм опозиційної діяльності здійснила група Л. Лук’яненка, яка утворила в 1959р. Українську робітничу селянську спілку (УРСС). “Завдання полягає в підготовці народу до нового масо-

вого руху за національну свободу, — писав лідер УРСС. — Для такої праці потрібні не скоростріл з багнетом, а натхненне слово з вірою в перемогу добра над злом, свободи над рабством, залежних колоніальних народів над імперією”[5]. У проекті програми УРСС необхідність виходу України зі складу СРСР аргументувалася тим, що “повоєнне життя ще і ще переконує українських робітників, селян та інтелігенції, що Союз РСР, як колишня Російська Імперія, не може дати українському народові щастя. Щастя народу полягає у матеріальній забезпеченості і політичній свободі громадян. У складі Союзу Україна не займала ні того, ні іншого. Українська економіка по-старому лишається колоніальною, понад 40 мільйонний український народ не має жодних політичних свобод” [6]. Радянська партійна система ставила інтереси утримання влади КПРС над суспільством вище від інтересів особистості та навіть цілих народів [7]. Під гаслом “пролетарського інтернаціоналізму” приховувався радянський тип колоніалізму та ідея російського месіанізму. У 1961 р. організацію було викрито, за рішенням Львівського обласного суду її членів засуджено до тривалих термінів ув’язнення — від 10 до 15 років за ст. 56 кримінального кодексу “Зрада Батьківщини”. Організатор Л. Лук’яненко був засуджений до страти, згодом її було змінено 15-річним засланням.

Судові процеси над політично незгодними відбувалися у різних регіонах республіки. І це за тих умов, коли радянський уряд без кінця заявляв, що в СРСР немає випадків притягнення до судової відповідальності з політичних мотивів, що в СРСР не має політичних в’язнів. Ще сильніша хвиля арештів представників генофонда нації прокотилася по Україні в 1965 р. До судових справ було притягнуто близько 30 осіб (викладачів, студентів, художників, науковців, письменників). Серед них були І. Світличний, М. Горинь, М. Озерний, Я. Гаврич, Б. Горинь, М. Осадчий, О. Мартиненко, П. Заливаха, В. Мороз, І. Герета, П. Григоренко, С. Караванський і інші. Всі вони постраждали за ідею покращення долі України. Партійний актив на закритих ідеологічних нарадах проінформував, що затримано групу націоналістів, які організовано розповсюджували антирадянську літературу, були пов’язані з колишніми бандерівцями, мали підпільну друкарню і зберігали зброю.

Коли у серпні 1968 р. радянські війська окупували Чехо-

словаччину, поклавши край “празькій весні”, на захист скривджених виступили дисиденти. Їх оцінка чехословацьких подій одержала широкий відгук у суспільстві. Як наслідок, з 1968 р. посилюються репресії проти інакодумців.

У 1975 р. уряди 35 держав Європи і Північної Америки, у тому числі і уряд СРСР, підписали Гельсінські угоди, що були покликані закріпити нові відносини в Європі, забезпечити виконання у кожній з них високих принципів демократії, прав людини. Розуміючи, що за умов радянської України практично реалізувати гельсінські угоди неможливо, в листопаді 1976 р. в Києві була утворена Українська Гельсінська спілка (група УГГ). Її очолив письменник М. Руденко. До складу організації входили О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринович та ін., всього 37 осіб. Вона підтримувала зв'язок з московськими правозахисниками А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. УГГ визнала за необхідність здійснити широке коло завдань і ознайомлювати українське суспільство з Декларацією прав людини, порушенням національних прав в Україні, домагатися безпосереднього контакту України з іншими державами, акредитації в республіці представників закордонної преси, вільного обігу інформації та ідей. Проте ні певна поміркованість УГГ, ні легальні форми роботи, ні міжнародна громадська думка не перешкодили властям розпочати гоніння, арешти, які проводилися аж до середини 80-х років. Лише деяким членам організації пощастило імігрувати за кордон. У таборах загинули В. Стус, В. Марченко, О. Тихий, Ю. Литвин.

Незважаючи на малочисленність, український дисидентський рух був реальною загрозою системі, оскільки формував і зберігав певні суспільні ідеали. Завдяки самовідданій діяльності його членів визрівала ідея про необхідність виходу України з Радянського Союзу і створення власної незалежної держави. Розроблені дисидентами принципи багато в чому заклали засади сучасного державотворення.

Отже, проблеми української ідеології тісно переплітались із загальносвітовими та взаємопроникались із різними внутрішніми питаннями. Тобто українці не стояли осторонь світових національно-визвольних процесів, хоча скрізь були свої особливості, що пояснювались низкою об'єктивних причин.

Джерела та література

1. Див.: Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.; Куроносів Ю. О. Інкомислення в Україні: 60-і — перша половина 80-х рр. XX ст. — К., 1994. — 220 с.; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 — початок 1990-х років. — К.: Видавництво ім. О. Теліги. — 720 с.; Білоус А. О. Політологічні об'єднання України. — К., 1998. — 108 с.; Гарань О. В. Убити Дракона. (З історії Руху та нових партій України.)-К.: Либідь, 1993. — 192 с.; Куценко Г. Дякую тюрмі. Спогади і документи. — К.: Просвіта, 1998. — 136 с.; Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. — К., 1994. — 271 с.
2. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К.: “КМ Academia”, 1998. — С. 32.
3. Касьянов Г. Шістдесятники. Неформали. Знакомі незнайомці // Віче. — 1994. — №10. — С. 107-108.
4. Говерла С. Грані Культури. — Лондон, 1984 — С. 124.
5. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. — К., 1995 — С. 37.
6. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! К., 1994. — С. 10.
7. Авторханов А. Імперія Кремля. — М., 1991. — С. 3.

Анотації

***Олейник А. М., Крисянська Н. Д.* Українське дисидентське рухування в контексті світових національно-освободительних процесів (друга половина 50-х — початок 80-х років XX століття).**

Розглядається українське дисидентське рухування в контексті світових національно-освободительних процесів. В частині, йде мова про трансформацію соціалізму, десталінізації, національної ідеї. Показана ідентичність і відмінність національно-освободительних процесів, що свідчить про закономірність світового історичного розвитку.

***Oliynik A. M., Krasnyanskaya N. D.* The Ukrainian dissident movement in the context of world nation-emancipatory processes (the second half of the 50-th — beginning of 80-th years of the XX-th c.).**

The article deals with the Ukrainian dissident movement in the context of the world nation-emancipation processes, as well as with the questions of transformation of socialism, such as *destalinization* and national revival, in particular. The author tries to show the identity and variations of different countries' postwar development that prove the lawfulness of the world historical development process.